

• MARX, K. *Zur Judenfrage*, Marx-Engels Werke, Band 1, Berlin: Dietz Verlag, 1970

• MILL, J. S. *On Liberty*, New York: Dover Publications, 2002.

• NEGRI, A.-HARDT, M. *İmparatorluk*, (Çev. Abdullah Yılmaz), İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2001.

• NEGT, O.-KLUGE, A. *Öffentlichkeit und Erfahrung: Zur Organisa-*

tionsanalyse von bürgerlicher und proletarischer Öffentlichkeit, Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 1973.

• ÖZBEK, Meral. *Kamusal Alan*, (Ed. Meral Özbek), İstanbul: Hil Yayınları, 2004.

• ROUSSEAU, J. J. *The Social Contract*, (Trans. by H. J. Tozer), Hertfordshire: Wordsworth Editions Ltd, 1998.

Eleştirel Düşünme ve Hukuk

Yusuf KARAKOÇ*

GİRİŞ

İnsan düşünür ve sosyal bir varlıktır. Bu özelliği gereği, toplum halinde yaşamak ve hemcinsleri ile ilişkilerini düzenlemek zorundadır. Toplum halinde yaşamının kendine göre birtakım zorlukları ve gereklilikleri bulunmaktadır. Bunların üstesinden gelinebilmesi, insanların yaşadıkları toplumsal ve ekonomik ilişkilerin nasıl, kimin tarafından, ne zaman düzenlenmesi gerektiği konusunda düşüncelerini gerektirmektedir. Bunun sonucunda bir hukuk oluşması gerekmektedir. Hukuk, insanların toplum halinde yaşamalarını ve ilişkilerini sağlayan ve düzene koyan ortak bir anlayışın, kavrayışın adıdır.

İnsanlar, toplum düzenini kuran ve yaşatan hukukun nasıl olduğu ve olması gerektiği konusunda sürekli bir arayış içindedir. Bu arayış, hukuk üzerinde sürekli bir düşünmeyi gerekli kılmaktadır. Nitekim, hukuk ilk insan topluluğunun ortaya çıkmasından bu yana sürekli bir gelişim ve değişim göstermektedir. Bir anlamda hukuk, her gün yeniden inşa edile edile günümüze ulaşmış bulunmaktadır. Bu süreçte aranan ve ulaşılmaya çalışılan şey, toplumun huzur ve güven içinde yaşamasının en üst düzeyde nasıl sağlanacağıdır. Şüphesiz, huzur ve güven ortamının tesis edilebilmesi, ehliyet ve adaletin esas

alınması sayesinde mümkündür. Ehliyetin ve adaletin ne olduğu ve adalete hangi araçlarla ulaşılabileceği hususu sürekli insanoğlunu meşgul etmektedir. İşte bu noktada, düşünme ve eleştirel düşünme gündeme gelmektedir.

I. ELEŞTİREL DÜŞÜNME

A. Tanım

Düşünme, bir hayat olayının nedeni, niçini ve nasıl üzerinde kafa yormaktır.

Eleştiri, bir durumu, bir olguyu, bir tavrı ya da bir olayı tutarlılık, doğruluk, geçerlilik ve güvenilirlik açılarından inceleme, değerlendirme ve yargılama faaliyetidir.

Eleştirel düşünme ise, bir soru ya da sorunu bilimsel, kültürel, sosyal şartlar ve ölçütlere göre, tutarlılık ve geçerlilik bakımından değerlendirme ve yargılama sergilenen tavır, bilgi ve beceri süreçlerinin bütünüdür.

Eleştirel düşünme, kendi düşüncelerimizin bilincinde olup, bizim dışımızdakilerin de düşüncelerini göz önünde tutarak, öğrendiklerimizi uygulayıp kendimizi ve çevremizdeki olayları, durumları ve düşünceleri anlayabilmeyi amaç edinen aktif ve sistematik zihinsel süreçtir.

* Prof. Dr. DEÜ. Hukuk Fakültesi Vergi Hukuku Anabilim Dalı Öğretim Üyesi
(1) Tanımlar için bkz. Arğüden, Paul-Feder ve Ünalan'ın kaynakçada yer alan çalışmaları.

Eleştirel düşünme, kişinin düşünce sistemindeki yapıları usta bir şekilde yöneterek ve bu yapıları entelektüel standartlar getirerek düşünme yönteminin kalitesini arttırdığı bir süreçtir.

Eleştirel düşünme, kişinin kendi kendini yönlendirdiği, disipline ettiği, izlemeye aldığı ve doğruladığı bir düşünme yöntemidir.

Kısacası, eleştirel düşünmeyi, ön yargıların, varsayımların, sunulan her türlü bilginin sınırdığı ve değerlendirildiği; farklı yönlerinin ve sonuçlarının tartışıldığı ve sonunda bir karara varmayı hedefleyen bir düşünce biçimi olarak tanımlamak mümkündür.

B. Eleştirel Düşünebilmenin Şartları²

Yukarıda yapılan tanımlar çerçevesinde, eleştirel düşünebilmenin beş temel şartından söz etmek mümkündür.

Bunlardan birincisi, eleştirel düşünme aktif olmayı gerektirmektedir. Eleştirel düşünme halinde, zekâmızı, bilgimizi, belleğimizi ve bilişsel becerilerimizi aktif olarak kullanmamız gerekir.

İkincisi, eleştirel düşünme, bağımsız olmayı gerektirmektedir. Eleştirel düşünme hiçbir ön yargı, ön kabul ya da herhangi bir otoriteye bağlı kalmayı kabul etmez.

Üçüncüsü, eleştirel düşünme, yeni düşüncelere açık olmayı gerektirmektedir. Eleştirel düşünen kişi, kendi mevcut düşüncelerinden farklı düşüncelerle kendi düşüncelerini gözden geçirir ve alması gerekenleri alarak düşüncelerini zenginleştirir.

Dördüncüsü, eleştirel düşünme, düşünceleri destekleyen delilleri ve

sebepleri sürekli dikkate almayı gerektirmektedir. Eleştirel düşünen kişi, ileri sürdüğü her düşüncenin sebeplerini ve delillerini açıklayabilir ve sebebini açıklayamadığı ve delilini getiremediği düşünceleri de savunmaz.

Beşincisi, eleştirel düşünce bir yöntemi gerektirir. Düşüncenin yöntemi neyin sebep neyin sonuç olduğunu, nelerin delil olarak kullanıldığını, hangi düşüncelerin temel, hangilerinin destekleyici düşünce olduğunu açıklama kolaylığı sağlar.

C. Eleştirel Düşünmenin Boyutları³

Eleştirel düşünme yeteneğinin farklı boyutları bulunmaktadır.

Eleştirel düşünmenin ilk adımı, bir problemle karşılaşıldığında o problemi oluşturan farklı unsurları belirleyebilmek, bunlara farklı ağırlıklar verebilmek, bu unsurlardan çözüme etkisi olabilecek ve/ya da olamayacak olanları ayırt edebilmek ve sonuca etkisi belirlemeyenler için belirsizliği kabul etmektir. Bu aşamayı, yargılama hukukunda, uyumsuzluk konusu olayın nitelendirilmesi ve ispat edilecek konuların belirlenmesi karşılığı olarak değerlendirmek mümkündür.

İkinci adım, problemin çözümünü için yeterli bilgiye sahip olunup olunmadığını anlamak, bu eksikliğin nasıl giderilebileceğine ilişkin çıkarımlar yapabilmek ve bilgi eksikliğini gidermek için sorgulamaktır. Bu aşamanın, mahkemenin karar verebilmesi için duruşma yapmasına; hâkimlerin kendi aralarında müzakere yapmasına; özel ve teknik bilgi eksikliğini gidermek için (uzman

bilirkişiyeye başvurulmasına karşılık geldiğini kabul etmek gerekir.

Üçüncü adım, sunulan bilgiyi anlamak için teorik modeller hakkında bilgi sahibi olmak ve sunulan bilginin varsayılan modelle uyumlu ve uyumsuz kısımlarını değerlendirmektir. Bu aşama, yargılama hukukunda uyumsuzluk konusu olayın aydınlatılması ve karar verme aşamasına gelmesi anlamına gelmektedir.

Dördüncü adım, sunulan bilginin ve teorik modeli oluşturan kavramların açık tanımlarının tüm üyeler/tafalar tarafından paylaşıldığından emin olmaktır. Aksi takdirde, aynı kelimeler kullanılmasına rağmen, üyeler/tafalar arasında anlaşmazlıklar ortaya çıkabilir. Kavramların açıklanmasını istemek eleştirel düşüncenin önemli adımlarından biridir. Bu aşama, mahkemenin bakmakta olduğu dava hakkında karar verme aşamasına gelmesi; uzlaşma ve mutabakat sonucu kararın vermesi; kararın karşılıklı fikir alışverişi ve üyelerin katılımı sonucu oluşturulması anlamına gelmektedir.

Beşinci adım, sunulan bilgiden çıkarımlar yapabilmek yeteneğidir. Bu beceri sunulanın ötesinde bilgiye ulaşabilmeyi ve tutarlılık testlerinin gerçekleştirilmesini de sağlar. Bu aşama, yapılan yargılama sonucunda bir sonuç çıkarma/vargıya varmayı ifade etmektedir.

Altıncı adım, sunulan bilginin değerlendirilmesinde farklı alternatifleri tartma ve değerlendirme sürecinde akılcı kıstaslar kullanmaktır. Değerlendirme kriterleri konusunda fikir birliği yaratılmadan ortak bir karar almak mümkün olamaz. Bu aşama ise, yargılama sonucunda verilecek kararın

uzun tartışma ve müzakerelerden sonra oluşturulması anlamına gelmektedir.

Yedinci adım ise, karar oluşturan gerekçelerin ne kadar güçlü olduklarını değerlendirebilmektir. Varsayımlardan, gerekçelerden ve çıkarımlardan elde edilenlerin karar için yeterli olup olmadığını değerlendirebilmek eleştirel düşüncenin önemli adımlarından birisidir. Bu aşama, yargı kararlarının gerekçeli olması gerektiğine ilişkin genel hukuk ilkesinin hayata geçirilmesini ifade etmektedir. Mahkeme kararlarının gerekçeleri, kararın doğruluğu ve yerindeliliğinin denetimini sağlamaktadır. Hukuku oluşturan, mahkeme kararlarının hüküm fıkrası değil, o hükme ulaşmayı sağlayan mantık kurgusudur.

Genel eleştirel düşünme sürecinin her bir aşamasının hukukta, özellikle yargılama hukukunda bir karşılığının olduğu görülmektedir. Bu itibarla, eleştirel düşünme süreçleri, adı konulmasa ya da bilinmese de, öteden beri hukuk alanında izlenmektedir.

Ç. Eleştirel Düşünce Yapısına Sahip Kişilerin Özellikleri⁴

Eleştirel düşünce yapısına sahip kişilerin birtakım ortak özellikleri olduğu dikkat çekmektedir. Nitekim, eleştirel düşünebilenlerin plânlı düşünme ve çalışma düzenine sahip oldukları gözlenmektedir. Diğer taraftan, bu nitelikteki insanların esnek oldukları, yeni fikir ve düşüncelere açık oldukları bilinmektedir.

Eleştirel düşünce yapısı için gerekli üçüncü kişisel özellik ise, sebat etmektir. Bir işe başlayıp onu sonuna kadar götürecekararlılığa sahip olmak, eleştirel düşünce döngüsünün tamamlanması için

(2) Bu başlık altında yapılan açıklamalarda Ünalın ve Argüden'in kaynakçada yer alan çalışmalarından yararlanılmıştır.

(3) Bu başlık altında yapılan açıklamalarda Argüden'in kaynakçada yer alan çalışmasından yararlanılmıştır.

(4) Bu başlık altında yapılan açıklamalarda Argüden'in kaynakçada yer alan çalışmasından yararlanılmıştır.

gereklidir. Bu nitelikteki insanlar değişime açıktır, her hangi bir görüşe, yaklaşıma veya modele kayıtsız ve şartsız olarak bağlanmayı reddederler.

Eleştirel düşünme yeteneğine sahip kişiler, sadece düşüncenin içeriğine değil, aynı zamanda düşünce sürecin de eleştirel bir bakış açısıyla bakıp, sürekli gelişmeyi ilke edinmiş kişilerdir. Kendi fikirlerinin eleştirel bir gözle değerlendirilmesine tahammülü olmayan kişilerin başkalarını ve/ya da olayları-ortamları olumlu yönde etkilemeleri söz konusu olamaz.

Son olarak, eleştirel düşünce yeteneğini ortaya koyabilen insanlar, çalışan ve kendine güveni olan kişilerdir. Konusuna iyi çalışmadan toplantıya katılan bir kişinin, eleştirel düşüncenin gerektirdiği disiplini toplantı boyunca sürdürebilmesi ve takım arkadaşlarının güvenini kazanması mümkün olamaz.

II. HUKUKTA ELEŞTİREL DÜŞÜNME⁵

A. Genel Açıklama

Hukuk bilimi, toplum halinde yaşayan insanların birbirleriyle ve toplumla olan ilişkilerini düzenleyen, huzur içinde birlikte yaşamalarını sağlayan hukukî normların bilimidir.⁶

Bir bilim olarak Hukuktan söz edebilmek için, belli bir ülkede belli bir anda mevcut kanunlardaki kurumların ve normların bir sisteme bağlanarak, mantıkî bir bütünlük halinde açıklanması kadar, mevcut kanunların da üstüne çıkı-

larak olması gerekenin gösterilmesi gerekir.⁷

B. Muhakeme Hukuku Alanında Eleştirel Düşünme

Muhakeme, hukukî bir uyumsuzluğu çözmek üzere yargılama organlarının yaptıkları faaliyet dolayısıyla meydana gelen hukukî ilişkilerin sùjeleri tarafından yapılan işlemlerin; muhakeme hukuku ise, muhakemeyi düzenleyen hukukî normların bütünüdür.⁸

Muhakeme yapmak, muhakeme boyunca hükümler vermeyi gerektirir.⁹ Her muhakeme bir şüphe ile başlamakta ve sonunda bu şüphe elbirliğiyle yenilmekte, yani bir hüküm verilmektedir. O halde, muhakemenin görevi kolektif hüküm vermektir. Muhakeme hukukunda hükümün özelliği, onun kolektif verilmesidir. Muhakeme hukukundaki muhakemeyi muhakeme yapan, muhakemenin kolektif olması, yani hükmün kolektif verilmesidir.¹⁰

İddia makamı/davacı, itham eder; bir iddiada bulunur. Bu, bir tezin ileri sürülmesi demektir. Müdafaa (savunma) makamı/davalı, kendi hükmünü/savunmasını/karşı iddiasını antitez olarak mahkemeye arzeder. Hâkim, bu iki hükmün (tez ve antitezin) sentezini yapmaktadır. Bu sentezi yapabilmek için hâkim, tarafların hükümlerinden (tez ve antitezden) yararlanacaktır. İyi bir muhakeme yapabilmek için, daima iki taraflı düşünmek gerekir. Şüpheyi yenen ve hakikati ifade eden hüküm, çelişiksizlik ilkesinin bir ifadesidir, yani kabul edilenin zıd-

dının vârit olmadığının kabul edilmesi demektir. Şu halde hüküm, farklı ve çelişik düşüncelerin bir tek düşüncede birleştirilmesidir. Bu nedenle, bir insan tek başına hüküm verirken bile, müsbet, menfi, iki çelişik ihtimali de hesaba katmak zorundadır. Bu itibarla, hüküm vermek ve şüpheyi yenmek isteyen kimse, karşısında hasım varmış gibi hareket eder ve bir çelişme yaparak sonunda hükmünü verir. Muhakemede tarafların kabulünün sebebi budur. Muhakemede taraf yoksa dahi yaratılması gerekir. Nitekim, Mecelle'ye (m.1791) göre, gelmeyen davalı yerine mahkemenin tayin edeceği vekil-i müsahhar bulundurulması ve onun inkâr yoluyla müdafaada bulunması bunun içindi. Çünkü, çekişme şeklinde olmayan bir muhakeme, muhakeme olmadığı gibi verilen hüküm yargılama hükmü değildir. Ancak kolektif olarak verilen hüküm ona iştirak edenler nazarında bir hakikat ifade eder. Çünkü, sentezi teşkil eden hüküm tez ve antitezle çelişmeyecek (tenakuz teşkil etmeyecek), onları mantıken cevaplandırarak ve tarafları da tatmin edecektir.¹¹

Kolektif hüküm vermenin, yani muhakeme yapmanın metodu, hüküm verme faaliyetine katılacakların düşüncelerini karşılıklı olarak bildirebilmelerinin sağlanmasıdır. Böylece bütün sùjeler (hâkim-savcı/davacı-sanık/davalı) birbirlerinin fikirlerini öğreneceklerdir; hep birlikte düşüneceklerdir. Bu imkânı sağlayan sisteme çelişme denilmektedir.¹²

C. Kanun Yapma/Kural Koyma Sürecinde Eleştirel Düşünme

Hukukta, norm koyma süreci, eleştirel düşünmenin özel bir hali olarak ni-

telendirilebilir. Nitekim, kanun önerisi (tasarı-teklif) ve özellikle temel kanunların hazırlanması, uzman komisyonların uzun süren ve yoğun çalışmalarını gerektirmektedir. Hazırlanan kanun tasarı taslak metninin Bakanlar Kurulu'ndan geçerek tasarı haline gelmesi ve Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığı'na sunulması; ilgili meclis komisyonlarında tartışılması ve Genel Kurulda görüşülüp oylanması ve kabul edilmesi; Cumhurbaşkanı tarafından incelenmesi ve Resmî Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe girmesi aşamalarında eleştirel düşünme faaliyeti yapılmaktadır.

Yapılan bu açıklamalardan da anlaşılacağı üzere, muhakeme hukukunda eleştirel düşünme öteden beri vardır. Ashında, hukukta eleştirel düşünme sadece muhakeme hukuku alanında değil, hukuk kurallarının konulması aşamasında da söz konusudur. Nitekim, bir kanun tasarisının hazırlanması aşamasından Resmî Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe girmesine kadar geçen her bir aşamada eleştirel düşünmenin değişik basamakları yaşanmaktadır. Kısacası, eleştirel düşünme, hukuk için yabancı olduğu bir faaliyet değildir.

GENEL DEĞERLENDİRME ve SONUÇ

Hukuk yaratma-hüküm verme eleştirel düşünmenin bir sonucudur.

Hukuku, normu uygulayan, karar/hükmü veren yaratır, oluşturur.

Hukuk normu, kişilerin tutum ve davranışlarında, iş ve işlemlerinde nasıl davranacaklarını ve verilecek kararın/hükmün hangi araçlardan yararlanarak verileceğine aracılık etmektedir. Başka bir deyişle, norm, bilinebilirlik, anla-

(5) Bu başlık altında yapılan açıklamalara ilişkin alıntılar, bu alanın özelliği ve alıntı yapılan metnin güzelliği nedeniyle aslına uygun olarak yapılmaya çalışılmıştır. Alıntı yapılan eserin alanının şaheseri olması nedeniyle diline mecbur kalınmadıkça dokunulmamaya çalışılmıştır.

(6) Kunter, no. 2/1.

(7) Kunter, no. 2/1.

(8) Kunter, no. 3/1.

(9) Kunter, no. 18.

(10) Kunter, no. 19.

(11) Kunter, no. 20.

(12) Kunter, no. 21.

şılabilirlik, uygulanabilirlik sağlama aracıdır.

Hâkimin/mahkemenin karar vermesi; ilk derece mahkemesinin verdiği kararın itiraz ve/ya da temyiz incelemesine tâbi tutulması; hatta, kararın düzeltilmesi kanun yolunun benimsenmiş olması, hukuk alanında eleştirel düşünmenin ne kadar önemli bir yerinin olduğunu göstermektedir.

Norm, davranış kuralını ve buna aykırılık halinde uygulanacak yaptırımı ifade eder. Bizzat hukukun kendisi değildir.

Hukuk, kurallar bütünü değildir. Hukuk bir süreçtir. İyiyi kötüden; tehlikeliyi tehlikesizden; haklıyı haksızdan; düzeni düzensizlikten; istikrarı istikrarsızlıktan ayırma sürecidir. Hukuk, bu süreç sonucunda oluşandır. Bu sonuca ulaşmak bakımından, sonuca ulaşacak olanı başıboş bırakmamak için birtakım kurallar konulması ihtiyacı vardır. Sonucun isabetinin değerlendirilmesi gereği de, bu sonuca ulaşmada kullanılacak/yararlanılacak olan araçların biliniyor olmasını gerektirmektedir. Aynı zamanda sebep-sonuç ilişkisinin doğru kurulup kurulmadığının denetlenmesi; varılan sonucun/kararın gerekçesi sayesinde bilinebilir. Gerçekçe, hem karar verenin kendisini denetlemesini; hem de karar verenin üçüncü kişiler tarafından denetlenebilmesini sağlar.

Normun konulması ve hukukun oluşturulması süreci eleştirel düşünme ve eleştirel düşünme becerilerine sahip olmayı zorunlu kılmaktadır. Bu alan, eleştirel düşünme ve eleştirel düşünme becerileri kazanma konusunda kişisel tercihlere yer veren bir alan değildir.

Mevcut yaklaşımlara uymayan, hatta aksi görüş sahibi olmak kınanmayı değil, desteklenmeyi, takdir edilmeyi

gerektirir. Hukukçu, alternatifli düşünen kişidir. İçtihatla içtihat nakz olunmaz.

Hukuk, yasaklayıcı değil, düzenleyicidir; kişilere eylemlerinin sonuçlarını gösterir. Yasaklamak inzibatın görevidir. Hukuk, toplum vicdanını rahatsız eden bir fiil işlendiğinde bunun hoş karşılanmayacağını belirtir. O fiille ortaya çıkan zararın giderilmesini ya da failin tehlikeli olması nedeniyle tehlikesiz hale getirilmesini düzenler. Aslında suçlu, tehlikeli/zarar verici birisidir. Kişileri/toplumu onun şerrinden, var olan ve/ya da var olacak zarar vericiliğinden (kötülüğünden/zararından/tehlikesinden) korumak istenmektedir. Ceza-tutukevleri, suçluları/tutuklukları eğiten yerler olmalıdır. Tehlikeli-muzır kişileri topluma kazandırmak için eğitimler düzenlenmelidir. Cezanın/tutuklamanın sadece tecrit etme; terbiye etme işlevi olmamalıdır.

Hukuk kuralları konulurken çok uzun tartışmalar, görüşmeler, araştırmalar, incelemeler yapılmaktadır. Hangi alanın düzenleneceği; bunun nasıl düzenleneceği hep eleştirel bir yaklaşımı zorunlu kılmaktadır. Farklı yönler dikkate alınmakta; değişik öneriler değerlendirilmektedir. Bu süreçte tek bir kişinin düşündükleri kural haline gelmemektedir. Kaldı ki, tek kişinin belirlediği kuralın isabetli olmaması halinde, böyle emirler bir hukuk kuralı olarak değil, ancak diktatörlük uygulaması olarak nitelenir.

Hukukun amacı adaleti, düzeni, istikrarı sağlamak suretiyle insan(lığı) mutlu, huzurlu kılmaktır. Hukuk bir denge sağlama işidir. Birini mutlu-huzurlu kılarken bir başkasını mutsuz ve huzursuz etmemek gerekir. Ölçülülük hukukun her alanında gözetilmesi gereken temel ilkedir.

Hukuk, hukuk fakültelerinden mezun olanlara bırakılmayacak kadar ciddi bir iştir. Ancak, uyumsuzlukların kaynağı ve çözüm süreci hakkında daha fazla bilgi sahibi olmaları nedeniyle hukuk fakültesi mezunları hukuk alanında görev yapmaktadır.

Doğru kime ait olursa olsun doğru; yanlış kimden kaynaklanırsa kaynaklansın yanlıştır. Bildiğini sanan ya da bildiği sanılanlarla değil, bilenlerle olmak gerekir.

KAYNAKÇA

• ARGÜDEN, Yılmaz; "Yönetim Kurullarında Eleştirel Düşünme", (Dünya Gazetesi, 15.05.2003).

• BENHABİB, Seyla (Çev. İsmet TEKEREK); Eleştiri, Norm ve Ütopya, (İletişim Yayınları), İstanbul 2005.

• FLEW, Antony (Çev. Hakan GÜNDOĞDU); *Dosdoğru Düşünmenin Yolu-Eleştirel Akıl Yürütmeye Giriş-*, (Liberte Yayınları), Ankara 2008.

• KUNTER, Nurullah; *Muhakeme Hukuku Dahı Olarak Ceza Muhakemesi Hukuku*, 8. Bası, (Kazancı Hukuk Yayınları: 51), İstanbul 1986.

• ÖZDEMİR, Orhan; *Eleştirel Düşünme*, (Kriter Yayınevi), Ankara 2008.

• PAUL, Richard/ELDER, Linda (Çev. Merih Bektaş FİDAN); *Minik Eleştirel Düşünme Kılavuzu Kavramlar ve Araçlar*, (Yayın Yeri ve Tarihi Belli Değil).

• ÜNALAN, Şükrü; "Düşünme Tefekkür İbadeti ve Eleştirel Düşünme", <http://www.ilkadimdergisi.com/143/kapak-sukru.htm>